

ІСТОРІЯ НАУКИ

Від редколегії

Цього року наукова спільнота відзначає 90-річчя з часу заснування Української академії наук (нині Національної академії наук України). Цей ювілей збігся з черговим переломним моментом не лише в історії НАН України, а й у розвитку всієї науки нашої молоді держави. Теми реформування вітчизняної науки, її конкурентоспроможності, можливості інтеграції у світовий науковий простір і водночас пошуку свого місця в глобалізованому світі не зникають із засобів масової інформації і є предметом жвавих дискусій в середовищі науковців.

Чи можна вважати, що чергову «темну смугу» у житті української науки, що припала на 90-ті роки минулого століття, вже подолано? Чи є майбутнє в українських природничих наук, зокрема, біологічних, зважаючи на жорстку світову конкуренцію? Зрештою, яка роль держави у розвитку науки і як наукова спільнота може впливати на державні рішення, від яких залежить інтелектуальний і духовний поступ нації? Ці питання надзвичайно актуальні у першому десятилітті 21 століття. Але не менш актуальними були питання організації науки в Україні і майже 100 років тому. І саме тоді, у вкрай несприятливі часи, вдалося здійснити креативну ідею створення Української академії наук. Втілення цієї ідеї Володимиром Вернадським – один з найяскравіших і рідкісних прикладів історії зі знаком «плюс». Зважаючи на це, редколегія журналу вирішила порушити усталену традицію подання матеріалів виключно з біологічної тематики і помістити історичну і водночас надзвичайно актуальну статтю академіка НАН України К.М.Ситника.

В.І. ВЕРНАДСЬКИЙ – ЗАСНОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК

Ім'я Вернадського широко відомо не лише в науковому середовищі. Геніальний учений, мислитель, філософ, політик, громадський діяч, талановитий організатор науки, Володимир Іванович встиг зробити надзвичайно багато, як для сучасників, так і для нащадків. Ми і нині відкриваємо невідомі сторінки життя і наукової творчості видатного природознавця, переконуємось у достоїнстві його передбачень, що стали для людства пророцтвом і застереженням. Вернадський заклав фундамент нових наук про Землю, таких, як гідрогеологія, біогеохімія, космохімія, генетична мінералогія, радіогеологія. Він створив учення про біосферу, обґрунтувавши її перетворення на ноосферу, показавши місце і роль людини в складній системі „жива і нежива речовина в живій природі”. Спираючись на досягнення науки, вчений заздалегідь передбачав грядущі зміни в природному і людському середовищі, пов'язані зі стрімким розвитком цивілізації.

Для України ім'я Вернадського має виняткове значення у царині науки і культури. На зламі історії, у буремні роки громадянської війни академік В.І. Вернадський став фундатором і першим президентом Української академії наук (нині Національна академія наук України). Про діяльність Вернадського, як творця Української академії наук, і піде мова у цій статті.

У травні 1913 р. родина Вернадських купила в с. Шишаки, неподалік Полтави, ділянку землі у 12 десятин. Тоді ж на лівому березі р. Псел на так званій Бутовій горі почали зводити маєток, який будувався за староукраїнським стилем, мав півтора поверхи і, за пропозицією дружини Володимира Івановича Наталії Єгорівни, був прикрашений крученими дерев'яними колонами. Маєток створювався за проектом архітектора і художника В. Кричевського, а будував його місцевий селянин Л. Сердюк. У будинку було 11 кімнат: три внизу, сім на головному поверсі і одна в мезоніні. Оздоблення кімнат було дуже простим. Скромність у побуті була притаманна як Володимиру Івановичу, так і його дружині. Дочка Вернадських Ніна Володимирівна згадувала: *«Мої батьки хотіли все просте. Коли вони одружились, купили найпростіші меблі, які тільки можна було знайти. Одягались вони також надзвичайно просто... Це не тому, що шкодували коштів: книги, наприклад, купували за будь-яку ціну...»*.

Будинок одразу перетворився на місце спілкування друзів – вони приїздили сюди разом із сім'ями і залишалися на кілька тижнів. Це аж ніяк не заважало напруженій роботі Володимира

Івановича. Наукова діяльність залишалась основним і улюбленим заняттям вченого за будь-яких умов. Спогади доньки свідчать про те, що в Шишаках «як завжди, батько весь час працював». Про інтенсивну наукову, організаційну роботу за часів перебування у Шишаках розповідають і листи вченого: *«Почав відпрацьовувати свій перший том лекцій з мінералогії і починаю захоплюватись: розширювати занадто не хочу, але включаю і літературу, і загальні питання». «Зараз сиджу переробляю свій курс мінералогії. Хочу з осені видати перший том у новому вигляді, друкованому, з літературою. Зараз взагалі багато читаю, працюю над H₂O, починаю накреслювати роботу над гіпсом. З точки зору геології виходять дуже цікаві дані». «Влітку багато читав і працював головним чином у зв'язку із мінералогією. ...тут багато роботи і виходять цікаві результати».* У листах йдеться про роботу над четвертим виданням «Лекций описательной минералогии», яке затрималося на довгі роки: головною перешкодою стала війна. Перевидання було здійснене лише 1937 р.

Політичні події, що відбуваються в країні, В. Вернадський також не обминає увагою: *«Взагалі увесь цей час і у нас буде надзвичайно важким і складним. ...Влада настільки ж мало може перебувати в руках правих, як вона не може без загрози для держави бути в руках крайніх лівих».*

Володимир Іванович протягом цих неспокійних років бере найактивнішу участь у громадському житті. 1915 р. його втретє обирають до Державної Ради від Академічної курії. Він входить до складу Економічної комісії, Російського парламентського економічного комітету, який був у складі міжпарламентської постійної торгової Конференції союзних держав, є членом кількох узгоджувальних комісій. На сесіях Державної Ради, в її комісіях, під час нарад і особистих зустрічей В. Вернадський завжди з глибоким знанням справи, неформально обговорює широкий спектр проблем. Це фінансування та склад Геологічного комітету, завершення роботи над геологічною картою Європейської частини Росії, заходи з організації точної топографічної зйомки країни і створення з цією метою спеціальних установ, діяльність Російського Дунайського пароплавства, фінансове становище університетів та оплата роботи професорів, статут наукових установ і навчальних закладів, створення університету в Криму і багато інших.

«З літа 1916 р. я почав систематично знайомитись з біологічною літературою на хімічній та хіміко-геологічній основі і виробив основні принципи біогеохімії».

Метою вченого стало з'ясування сутності життя. Він вважав методологічною помилкою вивчення живого організму відокремлено від середовища його існування: *«Вивчаючи живі організми, біологи у більшості своїх робіт залишають поза увагою нерозривний зв'язок, надзвичайно тісну функціональну залежність, що існує між навколишнім середовищем і живим організмом. ...складні явища природи замінюють спрощеними моделями».* Володимир Вернадський характеризував біогеохімію як нову велику галузь геохімії, яка вивчає вплив життя на геохімічні процеси, по-новому поєднує науки про життя з геологією та науками про атоми: *«Біогеохімія, так само, як геохімія, може вивчатись у трьох аспектах: по-перше, з боку біології – її значення для пізнання явищ життя, по-друге, з боку геології – її значення для пізнання середовища життя, тобто передусім біосфери, і, по-третє, у зв'язку із її прикладним значенням, яке може бути науково зведене до біогеохімічної ролі людства».*

Продовжуючи активно працювати, Володимир Іванович водночас зауважує: *«Так дивно, яким чином триває ця творча робота серед жахливої розрухи».*

Влітку 1917 р. у Шишаках Володимир Вернадський почав писати книгу про роль живих організмів у геологічній історії Землі: *«...я не марно систематично викладаю свою роботу – ясно, що коли я її остаточно оброблю і закінчу – буде книга».* Спершу книга називалася «Живое вещество в земной коре и его геохимическое значение». Під час роботи над нею Володимир Іванович користувався коротшою назвою: «Живое вещество», яка й стала кінцевою назвою фундаментального твору.

У листі до дружини від 19 липня 1917 р. В. Вернадський писав: *«Гуляю, блукаю, надзвичайно багато думаю і читаю. Зараз головною роботою є виклад давніх моїх роздумів і міркувань про живу речовину з геохімічної точки зору. Мені хочеться докладно викласти – наскільки можу без книг, виписок (залишив у Петрограді!) і підрахунків – мої думки. Над ними міркую і до них постійно повертаюсь десятки років. Викладаю так, що подальша обробка може піти прямо і точно. Зараз вже написав понад 40 сторінок і гадаю, що перед від'їздом закінчу».* Цей твір Володимир Іванович вважав результатом всієї своєї попередньої наукової роботи, бо він узагальнив отри-

мані до того факти. Проте книга не стала повторенням уже відомого, вона містить глибокий аналіз, філософський погляд на проблему. *«Тут усе головне – і все нове в узагальненні»,* – писав В. Вернадський. *«З того часу, де б я не знаходився, і в яких умовах, інколи дуже тяжких, мені б не доводилось жити, я безперервно працював, читав, розмірковував над питаннями геохімії та біо-геохімії. І це позначилось на моїй роботі для майбутньої Української Академії Наук, брати участь у заснуванні якої випало мені на долю і в якій я вперше поставив цю роботу на експериментальну основу».*

Перебуваючи в Шишаках, В. Вернадський отримав телеграму від свого давнього друга ще з молодих років академіка Сергія Федоровича Ольденбурга, який на той час був міністром народної освіти. Він повідомляв про створення лише з числа партії кадетів, до якої входив і Вернадський, Міністерства народної освіти і запрошував Володимира Івановича до Петрограда, пропонуючи посаду товариша міністра народної освіти, а також завідування відділом вищої школи та державної організації дослідження наукових проблем. *«Питання правильної організації наукової і навчальної роботи мене завжди глибоко цікавили»,* – писав Вернадський. Ще викладаючи у Московському університеті (1897–1911), Володимир Іванович брав участь у реорганізації академічного життя, обговорював питання досконалої організації вищої школи, яка тоді тільки створювалась.

У 1917 р., реально усвідомлюючи нестабільність становища, В. Вернадський все ж прийняв пропозицію С. Ольденбурга, бо сподівався встигнути зробити щось корисне. Влада як самоціль ніколи його не цікавила, приваблювала можливість удосконалити систему освіти. Знання історії науки та досвід власного життя свідчили про те, що комфортних часів чекати не варто.

В. Вернадський ніколи не займав очікувальну позицію. Завдяки напруженій, енергійній праці, навіть за короткий період перебування на посаді міністра, вченому вдалося вирішити питання відкриття Пермського університету, яке неможливо було зрушити з місця протягом кількох років, переконати у необхідності заснування університетів нового типу, в яких існували факультети прикладних наук. Спираючись на світовий досвід, академік Вернадський довів, що можливість отримання вищої освіти вчителями, лікарями, інженерами, агрономами сприятиме економічному і культурному розвитку країни. Тоді ж було підняте питання про створення академії наук в Грузії, в Сибіру, в Україні.

Саме в Петрограді 1917 р. Володимир Вернадський познайомився з Миколою Василенком. Обидва вони обіймали посади товариша міністра Тимчасового уряду С. Ольденбурга – водночас неодмінного секретаря у Російській академії наук. Згадуючи цей період роботи, Володимир Іванович писав: *«У цей час я познайомився ще з одним товаришем міністра, професором М.П. Василенком (1866–1935), істориком України, який був представником України у питаннях, пов'язаних з вищою школою. У нього першого виникла думка про створення Української академії. ... У нас з ним одразу склалися дорогі для нас обох дружні стосунки, які для мене, котрий його пережив, залишилися на все життя».*

З ранку до пізнього вечора Вернадський завантажений роботою, навіть тоді, коли здоров'я підводить: *«Увесь день працював над силою».* Ось лише один робочий день. Вранці зустріч із колегами-вченими і обговорення результатів досліджень, засідання ради Докучаєвського комітету, нарада товаришів міністра. Потім робота в Міністерстві народної освіти: вирішення питання про Хіміко-аналітичний інститут, обговорення програми з'їзду працівників народної освіти, розгляд проблем Криму – йшлося про лікувальне значення південного берега для держави. Як підсумок не тільки цього одного дня – слова зі щоденника: *«Завжди залишається тяжке враження від хибного способу проведення законів».* А поряд – невід'ємні риси часу: *«Багато зробив поточних справ і по Міністерству народної освіти, і по Академії. Атмосфера тривожна, ніби напередодні громадянської війни, божевільної спроби. Багато хто дивиться безнадійно».* У діях академіка Вернадського нема й натяку на розгубленість або приреченість. Володимир Іванович живе думками про майбутнє, реальними діями дбає про зростання свідомості кожної окремої людини і суспільства загалом.

Тими ж днями на засіданні Комісії вищої школи слухали питання про Таврійський інститут. Уперше необхідність відкриття вузу в Криму обговорювали в серпні 1917 р. депутати Криму. Ініціатива знайшла підтримку з боку громадських діячів, учених. В їх числі був і Володимир Іванович Вернадський. Було представлено проект заснування Таврійського інституту із сільськогоспо-

дарським та природничо-науковим відділеннями, відведено земельну ділянку, зібрано кошти (2 млн. карбованців золотом), проте питання так і не було розв'язане.

У 1917 р. обговорювалися два варіанти проекту: Ялтинська державна дума клопотала про відкриття в місті університету з природничо-науковим і фізико-математичним факультетами, а міська влада Сімферополя наполягала, щоб вищий навчальний заклад з природничим, сільськогосподарським та медичним факультетами було засновано в їхньому місті.

Комісія з вищих навчальних закладів Міністерства народної освіти на засіданні від 17 жовтня 1917 р. ухвалює остаточне рішення присвоїти майбутньому навчальному закладу назву «Таврійський інститут», спочатку відкрити природничо-наукове відділення фізико-математичного факультету, а згодом – сільськогосподарське та археологічне. Вирішили розмістити вуз у Сімферополі з використанням Лівадії та Ореанди. На державне утримання новий вуз міг перейти лише з 1919 р. В. Вернадський, цілком підтримуючи це рішення, висловив занепокоєння з приводу кадрового питання. Тоді Володимир Іванович не знав, що громадянська війна внесе непередбачені корективи і багато хто з професорів Москви і Петрограда не з власної волі опиниться в Криму, та й сам він у 1920 р. стане ректором Таврійського університету.

Багато часу забирала робота в комісії з наукових закладів. Під час засідань Володимир Іванович піднімає питання про необхідність наукового видавництва, про відновлення критичних звітів з приводу змісту підручників, про організацію заповідників і охорону зоопарків, наполягає на виданні довідника «Русские грибы».

Наприкінці 1917 р. академік Вернадський звернувся до Російської академії наук з проханням надати йому, зважаючи на стан здоров'я, відрядження або відпустку до 1 січня 1918 р. для закінчення розпочатої роботи на півдні країни. Було прийнято рішення про надання такого відрядження, що зафіксовано у протоколі засідання Фізико-математичного відділення Російської академії наук.

В умовах повної руйнації політичного та соціального устрою суспільства вченого все більше хвилює майбутнє Академії, можливість займатися науковою творчістю. У подіях, що відбувалися, Володимир Іванович вбачав трагедію як для країни, так і для себе особисто: *«Здається, вічність пройшла після вчорашніх записів. Неможливе стає можливим, і розгортається небувала в історії катастрофа або, можливо, нове світове явище. І в ньому відчуваєш себе безсилою билінкою. Ми моволі знову поставив собі запитання, що робити мені особисто: залишатися?». «Якщо Академія наук буде зруйнована як єдине ціле у цьому вихорі – переїхати до Києва чи Полтави?»*. Вернадський зупинився на Полтаві. З київських газет Володимир Іванович знав, що *«більшовики не володарюють там і влада Леніна і К^о не визнається»*.

Сучасна історія доводить: ще тільки в період становлення радянської влади академік Вернадський виявив глибинні причини, які через десятки років призвели до руйнації соціалістичної системи в цілому. На відміну від більшості своїх колег, Володимир Іванович, усвідомивши негативні сторони соціалізму, не обмежився лише критикою, а прагнув знайти альтернативу соціалістичній ідеї: *«Що поставити на його місце? Ідеал єдиної космічної організації людства через державу? Космічної мети оволодіння природою через розвиток організації наукової роботи, наукової думки? Досягнення ідеалу краси у житті? Поглиблення релігійного пошуку для пізнання божества і досягнення справжнього братства? Посилення духовних прагнень людської особистості за рахунок тих матеріальних, що виставлялися соціалізмом?»*.

Більшу частину свого життя Володимир Вернадський прожив за умов соціалізму, зберігаючи чітке розуміння всіх недоліків цього устрою і залишившись опонентом щодо влади. Вчений обрав беззбройну дійову боротьбу, протистоячи своїм способом життя цинізму, брехні, несправедливості, безглузду і бюрократизму. З максимальною віддачею він служив людині, а не владі, дотримуючись високої моральності, не зраджуючи власним принципам.

До Полтави Вернадський їхав разом із солдатами: *«Мені здається, крім мене, не сів ніхто, і я сів на запасній колії з цілою низкою пригод. Їду на верхній полиці відносно спокійно»*. У будь-якому товаристві Володимир Іванович не уникав спілкування: *«Розмови дуже цікаві, хоч у цілому безрадісні: про наживу – дешево купити, дорого продати. Таке прагнення наживи надзвичайно сильне. Інша тема: українці – росіяни, неможливість дружнього співжиття. Надзвичайно характерно, що про соціалізм і т.п. не говорять»*. Обстановка типова для періодів хаосу, нестабільно-

сті, безвладдя: *«У розмовах часто-густо без потреби всілякі соромітні вирази. Про релігію і щось високе не йдеться»*.

Володимир Вернадський залишався у Полтаві до літа 1918 р. Переїзд не змінив розкладу життя вченого, тривав напружений науковий пошук. Листуючись із друзями, Володимир Іванович повідомляє: *«Я тут надзвичайно багато і плідно займаюся великою працею – жива речовина у її геохімічному значенні – і кожного дня по декілька годин над нею сиджу. Звичайно, дуже важко без книжок і виписок, але гадаю, що начорно закінчу схему всієї книги. Мені здається, це буде завершенням усієї моєї наукової роботи, бо те, що я можу в ній сказати, маючи на увазі узагальнення, багато в чому – і навіть дуже багато – є новим і, мені здається, вкрай необхідним для розвитку науки»*. Кожний наступний робочий день ставив перед вченим додаткові завдання: *«Обробляючи живу речовину з геохімічної точки зору, доводиться торкатися все нових тем... Піднімаються цікаві питання, пов'язані з екологією, і, гадаю, знаходяться нові точки зору»*. Нові наукові горизонти приваблювали вченого, робили його життя змістовним. *«Робота, безумовно, надзвичайно багато мені дає»*, – писав Володимир Іванович.

Політична обстановка вражала мінливістю. За спогадами Вернадського, на момент його приїзду до Полтави там діяли три уряди: Українська Центральна Рада на чолі з М. Грушевським, Уряд Донецької робітничої республіки і місцева Рада Робітничих та Селянських депутатів, де найбільшу роль відігравали залізничники та меншовики. *«Полтава вся у нервовому настрої, – писав Володимир Іванович, – Спроби пограбувань припинені. Проте Дамоклієв меч висить над обивателем. Обидві сторони бояться»*. *«Неробство панує. ...грабують, де тільки можна, боягузтво перед озброєними і хоробрість перед беззбройними»*.

У ті дні Володимир Іванович занотовує: *«Час тривожний. Очікують усього. Все населення Полтави знервоване, приховано озлоблене, замучене... Я відчуваю, що мене охоплює огидне відчуття повного безсилля і повної невпевненості у завтрашньому дні не за себе, а за близьких...»*. Допомогає робота: *«Працюю дуже добре над живою речовиною. Багато з'являється нових ідей у розумінні природи. Ця робота заважає мені віддатися публіцистичній діяльності і обмірковуванню та з'ясуванню того, що відбувається. А разом з тим вона надає мені сил і водночас вона сама є творчим процесом. Як не піддаю самокритиці власну роботу – все ж у такому вигляді, мені здається, природу ніхто не охоплював»*. Відчуття нового посилювало бажання рухатися вперед, прискорювало темп роботи: *«Чим більше працюю, тим більше охоплюю природу і все більше постає нових і нових запитань»*.

У вирі громадянської війни Володимир Вернадському вдавалося не просто мобілізувати усі сили для наукової роботи, а в цьому безкінечному хаосі розробляти вчення світового рівня, загальнолюдського значення. Саме в той час він з'ясував для себе основні поняття біогеохімії, відмінність біосфери від інших оболонок земної кори, значення швидкості розмноження організмів.

Наступу анархії в суспільному житті вчений протиставив чітку, цілеспрямовану роботу: *«Почав писати з великим підйомом і надзвичайно широкими планами викладення. Явно відчув недостатність знань, відсутність основних даних та необхідність геохімічного тлумачення (живої речовини) на тлі історії планети. Склав план читання...»*. Гортаючи щоденники В. Вернадського, знаходимо його перше враження про революцію: *«Тяжка соціалістична революція своїм насильством і нерівністю. ...Громадянські права, не лише політичні, є привілеєм тих, хто думає певним чином»*. Далі свідчення вченого – очевидця подій: *«Вчора вранці стрілянина на вулицях; червоні гвардійці – хлопчачі 12–16 років тяжке і сумне враження!»*. І далі: *«Місто повне чуток. Ідуть зіткнення більшовиків із селянами. Знову відчуття повної влади всіляких грабіжників. Ми відрізані від усього. Живеш весь час, відчуваючи насильство»*. З Києва надходили чутки про пограбування більшовиками музеїв і церков. Те саме помічав і Вернадський: *«Кудись вивозять – через Полтаву два вагони. Невже насправді – гинуть культурні цінності!»*. І в цій вакханалії влада знаходила привід для свят. *«Боже, який убогий ідеал – неробство, повна відсутність духовних інтересів, їжа, видовища, нажива, і більше нічого!»* – писав глибоко вражений Вернадський. Факти біографії Володимира Вернадського свідчать – вченому довелося протистояти жорстокості й насильству ще з молодих років, та його громадянська позиція залишалась незмінною: *«Мене неприємно вражала радість вбивства... Терористи були для мене чужими ідейно, бо прагнули вбивства, і героїзм їхніх вчинків мною не відчувався...»*.

ІСТОРІЯ НАУКИ

Залишаючи Полтаву, більшовики склали списки осіб, яких за їх наказом треба було «негайно вилучити». У цих списках, за словами знайомого українського офіцера, було і прізвище Вернадського. Володимир Іванович сприйняв повідомлення спокійно, вважаючи його недостовірним. На прохання друзів на одну ніч пішов з дому, а вранці повернувся. І в тій тривожній обстановці він швидше прагнув спілкуватися з природою, ніж прислухатись до загрозливих чуток: *«Сьогодні холодний, але чудовий сонячний день. Тягне за місто. Відчувається природа навіть у місті. І на фоні цієї вічної природи дикі людські негарзди».*

Події щоденного життя не залишалися поза увагою Володимира Вернадського, хоч, як і раніше, на першому місці – наукові дослідження: *«Хочеться заглибитись у критику сучасного, пошук виходу. Безперечно, найбільше заважає це зробити моя робота над живою речовиною».* Попри все вчений продовжує глибоку розробку проблем біогеохімії: *«Всього якось захопила робота над живою речовиною, яку я обмірковую, переосмислюю, переопрацьовую, а також думка про те, що відбувається навкруги. Але писати можу лише про живу речовину, бо надвечір тільки закінчую і вже нема бажання та енергії писати щось пов'язане з поточним моментом. А треба було б! Не встигаю занотовувати у щоденник... Відчуваю іноді, що треба це робити і треба сміливо вступити у боротьбу за дорогі ідеали – а тим часом все поглинає думка про живу речовину».*

Насправді ж сторінки щоденника містять чимало унікальної інформації про політичні, соціальні та моральні проблеми того часу. Вернадський відверто висловлюється з приводу суперечливих подій, поведінки влади, вчинків людей. Тому особисті записи вченого стали для нащадків історичним документом.

Читаючи щоденники Володимира Вернадського, його листи до друзів, колег, відчуваєш, що наукова робота в тому політичному хаосі була для вченого не лише справою життя, а й певним дороговказом, завдяки якому не втрачався його сенс. Думки про вічні категорії ніби піднімали над стихійним, тимчасовим, не давали змоги піддатися відчаю: *«Зараз розмови – що робити і нема навкруги ясності... А мені не дає можливості заглибитись у ці питання робота над живою речовиною, яку непохитно веду і відчуваю, що роблю потрібну справу».* *«Сьогодні працював над живою речовиною. Все розростається тема».* *«Тут все нове і нове відкривається переді мною, іноді мені здається, що я не здолаю тему...».* *«Мені здається, ще ніхто не розглядав питання перельоту птахів так, як воно в мене впливає з геохімічних міркувань».*

Надзвичайно плідним був для вченого весь полтавський період. Уперше було сформоване уявлення про біосферу як сферу поширення життя, що включає в себе не лише живі організми, а й середовище їх проживання. Досліджуючи живу речовину, він довів, що різнобічні функції біосфери можуть здійснюватись лише сукупністю різних видів організмів. Тільки за таких умов біосфера може діяти як цілісна система, забезпечувати кругообіг органічних речовин на земній поверхні.

Накопичення фактичного матеріалу вело до все глибших роздумів: *«Працюю над живою речовиною. Переживаю період критики і сумнівів: дуже багато треба працювати, щоб досягти результатів. Відчуваю, скільки це треба зробити. Разом з тим, зараз особливо не можна кидати творчу роботу».* *«Іноколи у мене з'являються сумніви, проте вони розвіюються, коли я підхожу з холодним розумом».*

У полтавський період роботи над живою речовиною Володимир Іванович надзвичайно багато читає. Вкотре повертається до праць Менделєєва, Мечникова, збірки творів Брема, читає «Хімію растений» Прянишникова, книги з ботаніки, географії рослин, біології лісових паразитів, курс ентомології. Аналізуючи прочитане, зіставляючи літературні дані із власними результатами, висновками, Вернадський пише: *«Як дивно плине думка за асоціацією... Єдність усього живого особливо мною відчувається зараз, коли я все заглиблююсь і заглиблююсь у живу речовину».*

Вчений знаходить час не лише для наукової літератури. Докорінні зміни в психології людини, спричинені ломкою звичного способу життя, повною невизначеністю майбутнього, повертають В. Вернадського до творчості Ф. Достоєвського: *«Читаю всього підряд Достоєвського, і, по суті, вперше. І відчуваю велику насолоду від його ще перших творів, як "Бельє ночі"... Відповідає моїм думкам і почуттям. Життя варте, якби навіть воно єдиний раз торкнулося нескінченного».* *«Як дивно, я не міг читати Достоєвського раніше... Для мене важким був його аналіз і його уявлення про людей. Але зараз, коли довелося стільки пережити! ... Читання Достоєвського відкриває переді мною багато нового – нового для мене великого письменника-гуманіста».* Для Володимира

Вернадського, вченого-гуманіста, близькою у творах Достоевського була думка про те, що в житті людини інколи справжньою є лише одна мить, яка надає сенс її існуванню. На думку Володимира Івановича, саме ця мить – *«частина того вічного, що буде сутність живої речовини, одним із проявів якої ми є»*. Сам вчений зумів прожити життя так, що кожна мить мала певний сенс. Люди науки ХХІ ст. продовжують розробку творчої спадщини геніального вченого-мислителя заради прогресу, заради життя майбутніх поколінь, заради нашого спільного благополуччя.

В. Вернадський з дитинства закоханий в Україну, володіє її мовою, шанує українські національні традиції, поділяє прагнення народу України до незалежності. *«Я відрізняюся від своїх політичних однодумців тим, що вважаю відродження української мови надзвичайно великим позитивним явищем»*. Він не поділяє позицію тих, хто *«залишаючись українцями, приймають російську мову, як ірландці англійську, і російську культуру як рідну»*.

Володимир Вернадський ніколи не був байдужим свідком подій, що відбувалися. Його відверта, принципова, чесна позиція залишалась незмінною як у науковій творчості, так і в повсякденному житті. Водночас, спілкуючись з природою, Володимир Іванович, за його власними словами, відчував певну умовність і дрібязковість суспільно-політичних процесів і вважав, що тут йому не вистачає щирості, глибини і безпощадності думки: *«Там я ніколи не дозволяв тих привнесених зовні й неторкнутих моєю думкою положень, якщо не вважав їх такими, що йдуть в тон з істиною»*. Надзвичайно вимогливо і самокритично ставлячись до себе, Вернадський вважав, що в суспільному і політичному житті він не завжди був вільним у своїх пошуках та висновках, бо часом важко було розібратись в складному сплетінні подій: *«А зараз? Коли життя розбиває старі переконання і виявляє помилковість життєвої діяльності! Чи не повинен я сміливо, нещадно і відверто іти до повної переоцінки своїх переконань?»*. Для Вернадського сумніватися не означало відмовитися від власних принципів. Він органічно сприймав прогресивні зміни у розвитку суспільства та науки. Видатний вчений не боявся протягом життя вносити корективи у свої наукові праці, проте за будь-яких часів залишався прихильником демократії і саме з цих позицій розглядав і проблеми устрою суспільства в цілому, і завдання організації науки.

У цей надзвичайно складний період, коли переважали руйнівні процеси, Володимир Вернадський був захоплений творчістю. Проте геніальний вчений не міг відсторонитися від бурхливих історичних подій, перечекати, пережити їх, заглибившись у фундаментальну наукову роботу, хоч підстави для цього були. Ідеї, що народжувались у той час, мали конкретний, дієвий характер: *«Відродження української мови й інтересу та відчуття своєї національної особистості я палко переживаю... Тут ми вважаємо за необхідне створити окрему українську партію народної свободи з незалежним центральним комітетом у Києві з новою платформою»*.

Криза влади в Україні зростала. Зі спогадів П. Скоропадського: *«Окупанти все сильніше й планомірніше прибирали до своїх рук фактичну владу в країні. Робили це вони педантично і планомірно. Я бачив, що Україна швидко потрапить просто в становище колонії, якщо не об'єднаються ті державницькі і культурні кола, яких немало було в Україні, але вони були розпорошені»*. Гетьман Скоропадський та його оточення мали чітку програму на найближчий час: створення сильного уряду, відбудова армії й адміністративного апарату та відновлення за їх допомогою на правовій основі порядку в країні, проведення політичних і соціально-економічних реформ.

До кабінету, що фактично був сформований Миколою Порфіровичем Василенком, увійшли солідні українські діячі з усієї України: правники, професори, громадські працівники. Сам Василенко – історик, професор, давній друг академіка Вернадського, був призначений міністром освіти та мистецтва. Він вважав, що і в умовах громадянської війни в Україні, яка мала потужний науковий потенціал, можна спробувати створити національний центр наукової роботи. З цією метою Василенко запросив до Києва Володимира Вернадського: *«У цій обстановці я отримав в травні місяці лист від М.П. Василенка з Києва. Він пропонував мені приїхати до Києва якнайшвидше для організації широкої культурної роботи у Києві і вказував на можливість створення Української Академії Наук та мистецтва»*.

7 травня 1918 р. В.І. Вернадський разом із дружиною вирушив з Полтави до Києва: *«Виїхав до Києва. Пишу в Миргороді серед неймовірно брудної обстановки в товарному вагоні – разом із німецькими солдатами»*. В умовах громадянської війни подолати навіть таку незначну відстань виявилось непросто: *«їдемо надзвичайно повільно – весь час у теплушці. Очевидно, залізнична справа і морально і фізично докорінно поламаана»*. Завдяки присутності в тому ж поїзді якогось за-

лізничного начальства, В. Вернадський 9 травня з великим запізненням все ж потрапив до Києва, де до того бував не раз. У щоденнику читаємо перші враження про обстановку в Києві часів громадянської війни: *«Всюди німці і відчуття їх повного володарювання. Цікаво, що навкруги майже нема політичних розмов, як було колись... Ставлення до німців явно дуже стримане, щоб не сказати більшого. Це не друзі... Українську мову чутно, мені здається, трохи більше, ніж раніше».*

Водночас приїзд до Києва навіяв спогади про історію власної родини, про стійкий зв'язок Вернадських з Україною, з Києвом: *«Новий етап у житті. Доля в цілому надзвичайно дивовижна з огляду на минуле родини».* Небезпідставними на той час були й розмови про те, що Володимир Іванович залишиться у Києві надовго. Він любив Київ, усвідомлював переваги в політичному, економічному житті міста, що виникли з приходом уряду Скоропадського. У щоденнику Вернадського читаємо: *«Очевидно, багато хто мріє потрапити сюди... Петроградські банки хочуть перейти і т.п. Новий світовий центр створюється?.. Роль Києва також велика у стосунках між Заходом та західним слов'янством».*

Попереду на Володимира Івановича чекала безліч справ. Перш за все зустріч з М. Василенком, участь у роботі з'їзду кадетів, на який Вернадський був обраний делегатом від полтавської організації. Все це не завадило науковій творчості: *«Приїхав сюди днями і весь час у метушні, проте все ж я залишаю собі кілька годин роботи майже щодня над живою речовиною, яка мене все більше цікавить. Зараз накреслюю останню главу: значення геохімії в науках про людину і хочу зробити у вигляді невеликої окремої статті...».* Саме в час неймовірного напруження і нестабільності в суспільстві вчений вважає за необхідне поєднувати громадсько-політичну, організаційну роботу з науковою творчістю: *«На відміну від мого звичайного, настрою мені хочеться розкрити свою особистість, власні думки, свої знання, весь духовний зміст моєї природи до кінця, повною мірою, а не стримувати і обмежувати її прояви, як це було раніше, в цей грізний час».*

У Києві Вернадський зупинився у Василенка: *«Кімнатка вченого переповнена книгами, – скромна обстановка самотньої людини, що повністю присвятила себе науковій праці, в маленькому, дуже симпатичному будиночку на Тарасівській вулиці».* Друзям, колегам є про що поговорити, насамперед про нову владу і політичну ситуацію – Василенко також був членом партії кадетів, готувався до виступу на з'їзді. Так само, як і Вернадський, Василенко негативно сприймав присутність в Україні кайзерівської армії: *«...німці нещадно грабують Україну, беруть і скуповують, що можна».* Серйозну стурбованість в обох викликала і можливість переходу землі до рук німців. Володимир Іванович мав власну думку щодо розв'язання цього питання: *«Аграрне питання має бути вирішене шляхом продажу землі поміщиків. Держава може її купити у поміщиків і продати в руки дрібних землевласників».*

Почувши від Василенка, що серед міністрів Ради були люди малоосвічені або студенти перших курсів, Вернадський записує в щоденнику: *«Мене вражає подібна відчайдушність молоді, яка береться за рішення найскладніших справ, що стосуються багатомільйонного населення. Скільки лиха вже вчинила ця молодь, яка отримала владу!.. Необхідно зупинити анархію, підняти розвиток освіти, налагодити економічне життя».* Маємо ще один доказ відчуття величезної особистої відповідальності перед суспільством, притаманного В. Вернадському. Ставлячись із повагою до ініціатив молодих, підтримуючи молодих науковців, він із власного досвіду знав, якої серйозної підготовки, ерудиції потребує державотворення. Водночас Володимир Іванович, формуючи власне уявлення про стан справи, використовував будь-яку можливість, у тому числі власну участь у з'їзді кадетів, щоб вислухати думки молоді: *«Ввечері з'їзд. Довелось головувати на більшості засідань... Дві розмови з представниками місцевої молоді – з молодим хіміком і курсисткою. Ясно відчутна широка культурна і наукова робота, що не припиняється. Створюються нові товариства, і в інших робота триває. Багато планів і явний уклін прагнень широких кіл у цей бік. Це, мабуть, загальне явище: є відчуття необхідності й важливості цієї роботи. Йде вона повсюди і, мені здається, значення цього явища величезне. Це елемент, і один із найважливіших, відродження».*

Саме з думкою про відродження України, збереження і розвиток національної культури брався Володимир Вернадський за створення Української Академії наук.

Всесвітньо відомий учений, добре обізнаний з організацією наукових досліджень у країнах Європи, США, Канаді, академік Вернадський був переконаний у необхідності для розбудови держави створення потужного наукового центру саме у вигляді Академії наук: *«Особисто я вважаю*

цю установу важливою і з точки зору українського відродження, що завжди було дорогим для мене, і з загальнолюдської точки зору – створення масштабного дослідницького центру». Перший дослідник історії науки в Росії, автор праць зі світової історії науки з практичним досвідом роботи в найавторитетніших наукових центрах того часу, Володимир Вернадський цілком усвідомлював покладену на нього відповідальність: «Мені спадає на думку, я був тоді в Києві єдиним, хто був практично знайомий з академічною роботою...».

Проблеми удосконалення роботи академічних установ і закладів вищої освіти цікавили і хвилювали вченого ще з 1897 р., коли він, як професор Московського університету, *«брав найактивнішу участь у питаннях реорганізації академічного життя і в обговоренні розумної та потужної організації вищої школи, яку ми тоді сподівалися створити»*. У травні 1913 р. Вернадський брав участь у роботі сесії Міжнародного союзу академії наук, яка проходила в Петербурзі.

Володимир Вернадський поєднував у собі геній природознавця, мислителя, історика науки. 1914 р. він почав досліджувати історію Академії наук. Її статус і організація, традиції та тенденції розвитку увійшли до кола інтересів вченого 1906 р., після обрання до складу Академії. Початок цього ґрунтовного історичного дослідження, подібного якому ще не існувало на той час, був закладений в «Очерках по истории естествознания в России в XVIII столетии», в яких В. Вернадський розглянув розвиток природничих знань наприкінці XVII – на початку XVIII ст., зародження професійної наукової діяльності в перших наукових установах, створення і перші кроки самої Академії.

Приводом для початку роботи над історією Академії наук стала підготовка ювілейного видання «Материалы для истории Академии наук в 1889 – 1914 гг.», приуроченого до 25-річчя перебування на посту її президента великого князя К.К. Романова. Незадовго до початку Першої світової війни Вернадському доручили написати про розвиток Академії протягом цього відрізка часу. Володимир Іванович поставив перед собою складніше завдання – відстежити розвиток найстарішого наукового центру держави з моменту його заснування. Він планував написати три начерки, послідовно розповідаючи про Академію XVIII – початку XX ст. Учений розпочав роботу 1914 р. і продовжував її до 1918 р. 1915 р. Вернадський завершив і здав до друку перший із начерків – «Академия наук в первое столетие своей истории». Другий начерк – «Академия наук 1824–1889 годов» – вдалося написати лише частково. Як свідчив сам Володимир Іванович, він працював над другим начерком протягом 1916–1917 рр. і, готуючи цей розділ, вивчав, зокрема, літературу про розвиток біології. Цілком імовірно, що вчений взяв уже написане з собою в Полтаву, щоб продовжити роботу. Можливо, завадила війна. Крім того, в цей час Вернадський повністю присвятив себе вивченню живої речовини. Незавершений робочий рукопис нині зберігається в Національній бібліотеці України, що носить ім'я В.І. Вернадського. Ці матеріали точно не датовані та однаково є важливим доповненням для вивчення творчості Вернадського як історіографа.

Готуючи статті, присвячені історії Академії наук, вчений використовував праці своїх попередників, часто на них посилався. Проте саме Володимир Вернадський став першим, хто вивчав Академію як особливий соціальний інститут, цілісний організм, безпосередньо пов'язаний з життям суспільства. Він уперше визначив і детально проаналізував також одну з найважливіших організаційних особливостей Академії наук – вона створювалась не як товариство вчених, а як дослідна установа.

Володимир Вернадський докорінно знав структуру, принципи фінансування академії різних країн Європи, що давало змогу визначити переваги і недоліки у кожному конкретному випадку. Досвід і знання переконали академіка в необхідності створення державної мережі науково-дослідних інститутів. У 1916 р. він писав: *«Ще ніколи у нас не обговорювалося питання певної організації цієї справи, державної мережі дослідних інститутів, ніколи це завдання, як таке, не визнавалося державою»*. Необхідність саме такого вирішення питання вчений аргументував тим, що це – єдиний шлях до максимально результативної наукової творчості, коли зусилля окремих науковців поєднуються, перетворюючись на потужну інтелектуальну силу.

Однодумцем Володимира Вернадського був Микола Василенко, який тривалий час плекав ідею створення Української Академії наук. Він чітко усвідомлював, що наявність вищого органу наукової праці в Україні є нагальною потребою: *«Коли б у Києві утворилася така Академія, то тим неначе було б здобуто визнання рівноправної з іншими народами ваги за українською культурною працею в одному з найвищих виявів духовної діяльності людства – в науковій праці»*.

ІСТОРІЯ НАУКИ

Обіймаючи посаду міністра народної освіти та мистецтва в уряді гетьмана Скоропадського, М. Василенко також прагнув реалізувати широку програму розбудови культурно-освітніх закладів. 5 травня 1918 р. він подав на підпис Скоропадському план роботи Міністерства, який був затверджений гетьманом. Згідно з планом, передбачалося заснування українських університетів, Української Академії наук і Національної бібліотеки. З ініціативи Миколи Василенка при Міністерстві народної освіти та мистецтва були створені дві комісії: перша – з вироблення законопроекту про утворення Української Академії наук у Києві, а при ній – Національної бібліотеки, Національного музею та інших наукових установ і друга – у справах вищої школи і наукових закладів. Василенко запропонував академіку Вернадському очолити обидві комісії.

Володимир Іванович одразу був готовий братися до роботи: *«...я погоджуюсь взяти на себе тимчасове головування в Комісії з наукових установ та вищих навчальних закладів, причому робота над законопроектом про організацію національної Української Академії наук має бути одним із чергових завдань Комісії»*.

Враховуючи попередній досвід В. Вернадського, М. Василенко запропонував йому взяти участь і у формуванні системи освіти в Україні: *«Буде розвиток і української школи. Василенко мені пропонує завідування вищою школою та науковими установами: створення Академії наук в Києві, історичного архіву. Необхідна широка постановка культурної роботи. Кошти для всього цього будуть»*.

Питанням освіти Вернадський надавав величезного значення, надзвичайно відповідально ставився до викладацької роботи, якою займався з 1890 р., коли почав читати лекції в Московському університеті. Тепер, знаючи історичну і політичну ситуацію в Україні, В. Вернадський прагнув створити цілісну систему освіти з урахуванням проблем західних регіонів країни: *«...з приводу вищої школи, я гадаю, вкрай необхідно звернути увагу на захід України... Поза сумнівом, бажано і необхідно об'єднати всі вищі школи у Міністерстві народної освіти...»*.

Щодо організації Української академії наук, то й тут погляди академіка Вернадського і міністра народної освіти та мистецтва Василенка з більшості питань збігалися: *«Ми обидва з М.П. Василенком ясно усвідомлювали, що в такий історичний момент треба діяти швидко, рішуче і цілком довіряти одне одному»*. Діловий настрій Володимира Івановича, його незмінну переконаність у необхідності організації Академії наук у Києві доводять і записи щоденників тих років: *«Все більше замислюю з приводу створення великого центру в Києві, користуючись сприятливою політичною кон'юнктурою. Навіть якщо не вдасться провести – треба проводити. Зазвичай з усього цього щось виходило, і ніколи не можна знати результат. Не треба знати результат, а треба знати, що хочеш отримати»*. Ця думка слугувала дороговказом у всьому, що робив Вернадський. Саме така позиція – не відкладати важливу справу на кращі часи – зробила життя вченого насиченим, плідним, бо на долю Володимира Вернадського легких років, сприятливих для творчості, не випало. Вистояти більшою мірою допомагали не фізичні, а духовні сили: *«У мене зараз таке відчуття, що треба віддавати себе життю не тільки організаційному або ж планам, але творчому в самому достеменному розумінні, у створенні духовних цінностей, що йдуть від людської особистості, а не від тих чи інших форм державного або суспільного життя»*. Учений прагнув, щоб його думки в непростий період переоцінки цінностей дійшли до широкого загалу і знайшли відгук.

Від початку задуму Володимир Іванович був налаштований на створення у Києві Академії нового зразка: *«Гадаю, треба рішуче стати на новий шлях – на якому стоїть Петроградська Академія наук, ще далі розширивши цю організацію. Академія наук – не просте товариство, яке не має своїх інститутів... – але Академія наук є зібранням державних наукових установ...»*.

Вернадський був переконаний – треба керуватись не існуючими статутами, а прогресивним досвідом організації науки, вимогами життя. Приступаючи до організації Української Академії наук, він відчував: *«Мені дістанеться і від українців, і від росіян. Хочу справедливості»*. Певне невдоволення насправді існувало з обох боків. У Петрограді друзі і колеги, зокрема С. Ольденбург, О. Ферсман, висловлювалися проти того, щоб В. Вернадський очолив комісії Української Академії наук. На відміну від них, Вернадський був налаштований на рішучі дії: *«Що більше думаю, то більше переконуюсь, що взяв правильний курс. Тільки б вдалося зібрати Комісію у тому вигляді, як бажано. ...мені здається, що тут, в оточенні вчених, можу зараз зробити корисне і для Росії, і для України, а головне – для науки»*.

Труднощі виникли вже на підготовчому етапі організації Академії. Як і передбачав учений, його концепція викликала протидію частини київської наукової громадськості: *«Моя ідея про створення АН як великого дослідницького центру і конструкції її, які виходять з наукових міркувань, очевидно, заступають шлях місцевим течіям»*. Невелика група українських учених навіть звернулася до гетьмана Скоропадського із власною пропозицією зайнятися організацією національної Академії наук. Із щоденників В. Вернадського: *«Василенко сказав йому, що вже робиться і що я на чолі. Той дуже здивувався, просив при нагоді до нього приїхати для розмови й обіцяв всіляку підтримку»*. Після бесіди з міністром народної освіти та мистецтва гетьман 5 травня затвердив план, де 9-м пунктом значилося заснування Академії наук.

На думку Вернадського, до складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН (далі – Комісія) мали входити міністр народної освіти та мистецтва М. Василенко з правом головувати на засіданнях, два його заступники – П. Холодний та І. Красунський, а також ще один представник від Міністерства народної освіти та мистецтва. Таким чином, враховуючи 12 професорів, запрошених з різних наукових установ, одного представника Наукового товариства імені Шевченка і чотирьох з Українського наукового товариства (УНТ), за попереднім планом Вернадського, Комісія мала складатися з 23 осіб. Проте остаточний склад Комісії був дещо іншим. Вплинули суперечки, що існували в українському науковому середовищі з приводу майбутньої національної Академії.

Неабияку роль у формуванні Комісії відігравали досить непрості стосунки з УНТ. Товариство прагнуло мати ухвальний голос у формуванні Комісії і вважало, що має для цього всі підстави. Існувала певна передісторія формування подібних опозиційних настроїв.

У Львові з 1892 р. існувало Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) з чіткою структурою у вигляді трьох секцій: історико-філософської, філологічної та математично-природописно-лікарської. Товариство видавало «Записки НТШ», редактором яких з 1895 р. став М. Грушевський. Уже тоді він захопився ідеєю створити Українську Академію наук. Натхненником був його вчитель В. Антонович. 1897 р. М. Грушевського обрали головою НТШ, яке він згодом планував реорганізувати в Академію. Наступного року Михайло Сергійович поставив за мету *«прийти з часом до українсько-російської Академії наук»*. Грушевський змінив статут НТШ, було започатковано розподіл на дійсних членів – осіб з високою науковою кваліфікацією і звичайних членів – тих, хто не мав особистих заслуг перед наукою, але бажав нею займатися. Дійсних членів обирали секції і затверджувала Президія товариства. Членами НТШ також обирали іноземних учених, серед них А. Ейнштейн, М. Планк, А. Йоффе та ін. Реорганізація ставила за мету максимально наблизити НТШ до західноєвропейських академій наук, проте за часів австрійського уряду в Галичині марно було сподіватися на отримання офіційного статусу Академії.

М. Грушевський вважав за необхідне *«переодягти наукову роботу, розвинену на київському ґрунті протягом XIX століття, в національну українську одяжку»*. Сприятливим для цього виявився 1907 р.: у Києві вдалося створити Українське наукове товариство, яке очолив Грушевський, водночас зберігаючи за собою керівну посаду в НТШ. Його не полишала думка про створення Академії наук. При секціях УНТ започаткували спеціальні комісії, планувалося також видання наукових праць. Проте столипінський циркуляр 1910 р., яким заборонялися всі українські видання, товариства, клуби тощо, фактично заблокував роботу УНТ.

Реальна можливість створити Українську Академію наук з'явилась у Грушевського, коли він став головою Центральної Ради. 27 березня 1917 р. на загальних зборах УНТ М. Грушевський запропонував обрати комісію для розробки статуту Академії і спеціальну комісію, яка б з'ясувала фінансове питання. Сам він на той час не мав змоги безпосередньо займатися справою організації Академії, а створена ним комісія збила лише підготовчі матеріали, так і не створивши статуту. За Центральної Ради питання створення Академії наук залишилося невирішеним.

Вернадський познайомився з Грушевським 1916 р. у Петрограді під час війни з Німеччиною і вважав його *«найвидатнішим українським істориком, людиною величезної ерудиції»*. У спогадах Володимира Івановича читаємо: *«У цей час стара Російська Академія Наук активно підтримувала клопотання з приводу скасування наказу 1876 р., який забороняв друкування книжок українською мовою. Одним із реальних проявів цих прагнень було те, що одна або дві статті М.С. Грушевського були надруковані тоді в Академії Наук у Петрограді українською мовою на підставі того, що Академія Наук може друкувати тією мовою, якою вона вважає за потрібне»*.

ІСТОРІЯ НАУКИ

Тоді ми обидва з Грушевським не думали, що може бути створена Українська Академія Наук. У розмові з Грушевським на той час йшлося про Львівське товариство Шевченка, членом якого я був, і, як зараз пам'ятаю, про Угорську Русь, як вона тоді називалася і яка тоді мене надзвичайно цікавила».

Згадуючи про своє спілкування з Михайлом Грушевським, Володимир Вернадський писав: *«М.С. Грушевський родом з Кубані, вихованець Київського університету – учень проф. Антоновича... До революції він був професором у Львові в австрійському університеті і поставив там кафедру української історії надзвичайно високо. Він створив цілу школу учнів і високо підніс наукове товариство ім. Шевченка, що стало центром наукової роботи в межах тих територій, де жили українці».*

Враховуючи все зроблене Михайлом Грушевським, досвід наукової, громадської та організаційної роботи, авторитет ученого в Україні, Вернадський вважав за необхідне залучити його до спільної роботи зі створення Української Академії наук. Володимир Іванович доклав до цього чималих зусиль. 4 червня 1918 р. відбулася попередня бесіда з братом Михайла Грушевського Олександром – українським істориком, літературознавцем, професором Київського університету. Олександр Сергійович дотримувався однієї з братом позиції: *«Він весь час намагається довести необхідність перетворення Українського Наукового Товариства у Києві на Академію наук... Гадаю, попереду чекає боротьба»*, – занотував Вернадський.

Михайло Грушевський наполягав на своєму: від чинного уряду він нічого не приймає, хоч міг би знайти гроші й організувати Академію. Його не влаштовує важкий перехідний період. З цим Вернадський не міг погодитися, проте відповів, що розуміє Михайла Сергійовича: *«Я запропонував, що на першому засіданні зроблю заяву про моє побачення і його відмову або зачитаю письмову відмову – він обрав перше».* Деякий час поговорили про загальні проблеми Академії.

Володимир Вернадський і Михайло Грушевський мали протилежні точки зору щодо організації, структури і призначення Української Академії наук: *«М.С. виходив зі структури західноєвропейських академій та прекрасно поставленого ним товариства у Львові, де... прекрасно було поставлене українознавство. Але, що я вважав не мени важливим, товариство ім. Шевченка зовсім не було пристосоване до роботи в інших галузях – математиці, природознавстві, прикладних науках».*

Було ще одне принципове питання – чи варто розвивати всі напрями науки за відсутності національних кадрів: *«М.С. поставив питання прямо. Він говорив мені: "Ви знаєте, що у нас зараз нема в достатній кількості вчених-спеціалістів-українців за межами українознавства. І це означає, що ми маємо звернутися до росіян. Пройде чимало часу, поки вони у нас утворяться – ці спеціалісти". Я дотримувався іншої точки зору. Я погоджувався з ним, але вважав, що необхідно створювати кафедри і лабораторії, які, можливо, спочатку будуть займати росіяни; проте дуже скоро це само собою зміниться, бо академіків обирають. Важливо створити потужні центри для вивчення українського народу, його історії, його мови, природи України. Безперечно, треба вести ці дослідження не за національним принципом, а в найширшому загальнолюдському масштабі. Дуже швидко на перший план вийдуть місцеві сили».*

Окремі думки Грушевського вразили Вернадського: *«Дивовижно мале відчуття світового росту науки і значення дослідницької справи навіть у таких високоосвічених істориків, як Грушевський».*

Того ж дня бесіда мала продовження вже з М. Василенком: *«З Василенком велика розмова про організацію Академії. Він говорить, що багато українців висловлюють йому думку про правильність його курсу (Холодний та ін.). Вважають, що політична кар'єра М. Грушевського закінчилася».*

Формування Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук значно ускладнювалося відсутністю у Київському університеті серйозних фахівців з української мови та літератури, історії України. Розуміючи, що без таких спеціалістів робота Комісії буде зведена нанівець, академік Вернадський розшукував їх не лише поза Києвом, а й за межами України. Так, узгодивши питання із Василенком, Вернадський запросив для роботи в Комісії професора Лазаревського інституту східних мов у Москві Агафангела Кримського, який згодом став Неодмінним секретарем УАН (1918–1928 рр.). Визнаний орієнталіст, відомий фахівець у галузі іс-

торії та граматики української мови, до того ж український поет і надзвичайно ерудована людина, Агафангел Юхимович був членом Академічного Союзу із дня його заснування і близьким другом В. Вернадського. Володимир Іванович писав, що їх об'єднувала любов до України. Свого часу обидва були членами гуртка «автономістів і федералістів», де всі бажаючі могли вивчати й обговорювати ці питання.

З ініціативи Вернадського був також запрошений історик Слобідської України та її культури, українознавець Дмитро Багалій. На той час він, випускник Київського університету, був професором Харківського університету та швидко погодився на участь в організації Української Академії наук. Володимир Іванович добре знав Багалія ще з 1906 р., коли вони разом входили до складу опозиційної лівої групи Державної Ради. Багалій негайно приїхав до Києва. Як пізніше у своїх спогадах відзначав Вернадський, Кримський і Багалій відігравали провідну роль у спільній роботі зі створення Української Академії наук.

Перше засідання Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук відбулося 9 липня 1918 р. о 6-й годині вечора у кабінеті М. Василенка в Міністерстві освіти (Бібіковський бульвар, 12, нині бульвар Шевченка).

Остаточо до складу Комісії увійшли: академік В. Вернадський – голова Комісії, професор Харківського університету Д. Багалій, професор Київського політехнічного інституту М. Кашенко, ректор Київського університету Є. Спекторський та професори Б. Кістяківський, Й. Косоногов, О. Сперанський і М. Туган-Барановський, а також Г. Павлуцький і П. Тутковський (представники УНТ), професор Петроградського інституту шляхів С. Тимошенко, професор Лазаревського інституту східних мов у Москві А. Кримський, професор Донського університету Є. Тимченко (представник УНТ) та завідуючий дослідними полями і центральною дослідною станцією Всеросійського товариства цукрозаводчиків професор С. Франкфурт. Секретарем Комісії обрали голову Архівно-бібліотечного відділу Головного управління мистецтва та національної культури В. Модзалевського. У приміщенні цього відділу по Бібіковському бульвару, 14 відбувалися засідання Комісії. Комісія працювала за правилами: *«...всі присутні на засіданнях Комісії мають право ухвалюваного голосу і всі питання вирішуються абсолютною більшістю голосів... У зв'язку з ходом робіт Комісії вона має право виділяти зі свого складу підкомісії для розроблення окремих питань... Головою кожної підкомісії є один із членів Комісії, який має право запрошувати на засідання підкомісії осіб, які не належать до складу членів Комісії»*. Таким чином до вирішення організаційних питань залучали широке коло фахівців.

Відкриваючи перше засідання, Микола Василенко зауважив, що думка про утворення в Києві Академії наук уже давно виникла серед українських вчених. Проте раніше втілити її в життя було неможливо через наявні перешкоди на шляху розвитку української науки і негативне ставлення до зростання українського відродження в цілому. Міністр народної освіти та мистецтва Української держави наголосив: *«Тепер до цього питання є нові сприятливі обставини, і завдання утворення в Києві Української Академії наук бере на себе Українська держава. Утворення Української Академії наук має і велике національне значення, бо й досі є багато людей, які скептично й насмішувато ставляться до українського народу, не вважають за можливе розвиток української мови і науки. Для тих же, хто вірить у життєздатність українського народу, ...для тих утворення Академії наук має величезну вагу, є національною потребою і черговим питанням»*.

Після міністра народної освіти і мистецтва виступив голова Комісії академік Вернадський. Говорив Володимир Іванович українською мовою. У стислій і водночас яскравій та змістовній промові визначний учений та організатор науки чітко виклав членам Комісії своє бачення Української Академії наук, виходячи перш за все з того, що наука є потужною продуктивною силою, яка діє на благо всього людства. Новостворювана Академія, говорив Вернадський, має стати найвищим, провідним органом наукової роботи в Україні, який за рівнем наукових досліджень і своєю організаційною формою відповідав би рівню світової науки. Концепція академіка Вернадського поєднувала наукові цілі з практичними завданнями, була логічною і переконливою за своєю аргументацією.

Вернадський одразу окреслив основні вимоги, яким повинна відповідати Українська Академія наук. На перше місце Володимир Іванович не випадково поставив національні інтереси: *«Новітня Академія повинна допомагати зростанню української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучас-*

ІСТОРІЯ НАУКИ

ності українського народу та його сусідів, природи обійнятого ними краю в усіх її безкінечних виявах».

Враховуючи національні особливості України, академік Вернадський виступав проти калювання навіть вдалої для іншої країни моделі організації наукової праці.

Ідеологія В. Вернадського зробила Українську Академію наук, створену 1918 р., фундаментом, що забезпечив розбудову держави. Фундатор Української Академії наук наголошував на тому, що Україна є недостатньо дослідженим регіоном: *«На Україні природні сили краю мало досліджено, а використано ще менше, знов же й виробливість праці українського народу стоїть на такому низькому рівні, якого сучасна держава допустити не може. Тут треба як найінтенсивнішої та й як неодкладнішої праці»*.

На переконання Вернадського, саме новостворена Академія наук озброїть суспільство відсутніми знаннями про рідний край: *«Стоїть перед нами величезне і важке завдання, яке вимагає напруження усіх наших духовних і фізичних сил, треба знайти вихід з найбільших труднощів життя... Для цього неминуче відшукати новітні шляхи і створити нові вартості: інакше кажучи, треба піднести виробні сили країни, чи то звичайні сили природи, чи сили людства, знайти нові сили природи, використати правильним і повним способом старі. Через широку дослідницьку працю неодмінно треба хутко збільшити вагу для України природних її багатств, до цього часу невикористаних її людністю, і навіть захованих від них, і разом з тим треба через економічно-статистичне студіювання знайти міри, ...щоб збільшити виробливість труду її людності»*.

Особливе місце Володимир Іванович відводив прикладним напрямам науки як таким, що забезпечують зв'язок із повсякденним життям: *«Необхідна річ, щоб будуча Академія наук була якнайтісніше сполучена з звичайними питаннями практичного життя, його потребами в найширшому розумінні того слова, щоб вага Академії була виразна для цілої людності, для цілої України. Оцей бік життя Академії має, на мій погляд, величезне значіння. Вона повинна в своїй діяльності одкликатися на всі недостачі й потреби людності, що вимагають наукової допомоги й наукового освітлення. Живчик її життя повинен битися спільно з духовними й матеріальними вимогами людності, поскільки тим вимогам може стати в пригоді наукова вага й наукова думка»*.

Учений був глибоко переконаний, що Академія наук має фінансуватися державою, бути могутнім науковим центром, до якого б входили наукові установи, постійно діючі комісії, Національна бібліотека, дослідні інститути, лабораторії, музеї, ботанічні сади. Така Академія зможе забезпечити свободу наукової творчості й має користуватися повною автономією. На думку В.І. Вернадського, за таких умов нова Академія наук сприятиме всебічному зростанню національної свідомості, розвитку української культури і водночас стане науковим центром світового рівня.

Останнє засідання Комісії з утворення Української Академії наук відбулося 17 вересня 1918 р. Із щоденників Вернадського: *«Засідання Комісії. Ділове, проходило добре. Вирішено низку питань: штати, умови прийому»*. Часто засідання продовжувались з ранку до вечора: *«Зараз після Комісії зайшов додому, пообідав і знову в Комісію. Дуже виснажливе засідання...»*. *«Стомився. Тільки 10 година вечора – прийняв ванну і ліг. Сьогодні цілий день в роботі й на людях»*.

Найнапруженішим видався вересень – часто доводилось збиратися щодня. В ході роботи нерідко спалахували дискусії. Поведінка голови завжди була бездоганно вираженою. Водночас Володимир Іванович виявляв неабияку волю і наполегливість, відстоюючи принципи для нього положення. Колеги цінували послідовність і цілеспрямованість свого керманіча. Після завершення роботи П. Тутковський запропонував винести подяку академікові Вернадському за його роботу з підготовки організації Української Академії наук.

Результатом роботи стали законопроект про заснування УАН у Києві, проект Статуту і штатів Академії, розрахунок витрат на жовтень–грудень 1918 р. Остаточне редагування всіх документів Комісія доручила В. Вернадському, А. Кримському, М. Тугану-Барановському.

За Статутом в Українській Академії наук передбачалося створити 45 структур: 15 інститутів, 14 постійних комісій, 6 музеїв, 2 кабінети, 2 лабораторії, ботанічний та акліматизаційний сади, астрономічну обсерваторію, біологічну станцію, друкарню і бібліотеку.

Розгляд законопроектів про заснування УАН у Раді Міністрів було призначено на 18 жовтня. На засідання запросили В. Вернадського, А. Кримського, М. Тугана-Барановського. Проте того дня засідання відмінили і питання розглядалося без них уже наступного дня. Незважаючи на все

напруженішу політичну обстановку (відставку діючого кабінету міністрів), позачергово було розглянуто і затверджено у Бюджетній комісії штати і кошторис Академії. На слуханнях законопроект про Українську Академію наук представляв уже наступний після М. Василенка міністр народної освіти та мистецтва В. Науменко.

19 жовтня 1918 р. була закінчена робота над Статутом УАН. Комісія виконала своє завдання і склала повноваження. 26 жовтня статут був опублікований у «Державному віснику», де кількома днями раніше, 22 жовтня, був надрукований список членів Академії наук.

14 листопада 1918 р. гетьман Скоропадський затвердив закон про заснування УАН, а також Статут і штати Української Академії наук та її установ. Згідно із законом первісний склад Академії становив 12 академіків, по 4 на кожний відділ. Того ж дня було видано наказ гетьмана про призначення перших дійсних членів (академіків) УАН. Ними стали: Д. Багалій, А. Кримський, М. Петров, С. Смаль-Стоцький (Історично-філологічний відділ); В. Вернадський, С. Тимошенко, М. Кащенко, П. Тутковський (Фізично-математичний відділ); М. Туган-Барановський, Ф. Тарановський, В. Косинський, О. Левицький (Відділ соціальних наук). Кандидатури перших академіків були запропоновані Комісією. Організатори Академії і на цьому етапі вважали за необхідне включити до складу академіків М. Грушевського. Такої ж думки дотримувався гетьман Скоропадський. Узгодити це питання з М. Грушевським доручили А. Кримському. В листі від 24 серпня 1918 р. Кримський, згадуючи цей факт, пише, що зустріч була дружньою, проте Михайло Грушевський вдруге категорично відмовився вступити до Академії, посилаючись на власні переконання.

13 листопада 1918 р., тобто за день до затвердження закону про заснування Української Академії наук, Рада Міністрів прийняла постанову, згідно з якою у розпорядження Міністерства народної освіти та мистецтва для УАН та її установ на період з 1 листопада 1918 р. до 1 січня 1919 р. виділялось 869 216 крб. 69 коп. Цим створювались умови для реалізації детально опрацьованої концепції заснування Академії наук у Києві.

27 листопада 1918 р. о 18 годині у приміщенні Українського наукового товариства по вул. Велика Підвальна, 36 (нині Ярославів Вал, 36) відбулося перше Спільне зібрання УАН. Тепер ця дата відзначається в Україні як день народження Української Академії наук. За радянських часів про неї «забули», штучно відносячи початок роботи Академії на момент, коли владу в Києві 1919 р. взяли більшовики, перекресливши чи не найважчий рік в її роботі. Донині в істориків існують сумніви з приводу того, яку все ж таки дату вважати днем заснування Української Академії наук. На думку Ю. Храмова, С. Рудої, Ю. Павленка, В. Кучмаренко, точніше було б вважати, що Українська Академія наук була започаткована 14 листопада. Для цього є всі підстави, оскільки саме ця дата з ініціативи засновників УАН була викарбувана на аверсі малої печатки Академії. Також 14 листопада 1918 р. гетьманом Скоропадським був підписаний «Закон Української держави про заснування Української Академії наук у м. Києві», затверджено її Статут, штати та перших академіків.

Головувати на першому засіданні мав найстарший за віком професор Києво-Могилянської академії, історик, літературознавець Микола Іванович Петров, але він не зміг прийти через хворобу і передав свій голос професору О. Левицькому, якого Вернадський характеризував як побутового історика козацької України XVII–XVIII ст., а секретарем був наймолодший – С. Тимошенко. Головою-президентом Академії одногolosно в результаті таємного голосування було обрано академіка Володимира Івановича Вернадського, віце-президентом – Дмитра Івановича Багалія, а неодмінним секретарем, за пропозицією Вернадського, Агафангела Юхимовича Кримського, також одногolosно. Вернадський подякував за обрання і висловив переконання в тому, що він виконує важливу і необхідну справу. Згідно зі Статутом Академії рішення Спільного зібрання було подане через Раду Міністрів на затвердження гетьману Скоропадському. Відповідний наказ гетьмана датований 30 листопада 1918 р.

Процедура обрання першого президента Української Академії наук вкотре виявила надзвичайну делікатність Володимира Вернадського. На початку засідання постало питання про перенесення виборів президента у зв'язку із відсутністю чотирьох дійсних членів Академії: один захворів, троє не змогли приїхати через транспортні негаразди. Питання було поставлене на голосування, і лише академік Вернадський голосував за перенесення виборів.

Ще один вчинок засвідчив високу моральність вченого: *«Наступного дня після моїх виборів я надрукував у київських газетах лист про мій вихід з партії народної свободи, членом якої і чле-*

ном центрального комітету якої я був із самого її заснування». У той же день таку саму заяву Володимир Іванович Вернадський подав до Київського комітету партії, секретарем якого тоді була О.В. Луначарська, дружина брата майбутнього наркома освіти Анатолія Васильовича Луначарського: «Я зробив цей крок, бо вважав і вважаю принципово, що президент Академії не повинен належати до будь-якої партії на час свого президентства. З того часу я залишився безпартійним і брав участь у політичному житті країни так само, як кожний рядовий громадянин».

Започаткування Української Академії наук в Києві – подія виняткового значення в історії України. Було зроблено вирішальний крок для подальшого всебічного розвитку національної науки і культури, для визнання української державності на світовому рівні. Понад 60 наукових напрямів мали розробляти 72 дійсних члена Академії.

До кінця 1918 р. робота Академії мала головним чином організаційний характер і проходила у формі засідань – Спільних зборів і зборів відділів. З 27 листопада до 28 грудня 1918 р. відбулося 6 Спільних зборів УАН, збори відділів проходили щотижня.

Першим рішенням, ухваленим на другому Спільному зібранні 30 листопада 1918 р., було висловлення подяки міністрам народної освіти та мистецтва М. Василенку і П. Стебницькому, за активної участі яких створювалась Українська Академія наук. Скласти текст подяки доручили В. Вернадському та А. Кримському. Стислі офіційні документи того часу не тільки несуть інформаційне навантаження, а й зберігають атмосферу спілкування, що існувала в середовищі інтелектуальної та політичної еліти. Наводимо лист, який від імені Спільного зібрання УАН було надіслано колишньому міністру М. Василенку, бо вважаємо – сучасникам і тут є чого повчитися:

«Високоповажний Миколо Прокоповичу! Спільне зібрання Української Академії наук у Києві 30 листопада 1918 р., вперше зійшовшись на ділову працю після виборів свого президіума, одностайно постановило заслати Вам, Високоповажний Миколо Прокоповичу, своє щире привітання та гарячу подяку, що, будиши міністром народної освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук та й записали нестерними буквами своє ім'я в історію Академії.

*Голова-Президент Академії, академік В. Вернадський
Неодмінний секретар, академік А. Кримський»*

У той же день відбулось обговорення питання про організацію Правління Української Академії наук, до якого мали увійти керівники трьох відділів. Через відсутність одного з них обрали тимчасового голову Правління, а підпис фінансових документів поклали на Голову-президента УАН Вернадського.

Після того, як 16 грудня 1918 р. на Спільному зібранні було оголошено склад Правління УАН, всі фінансові документи вже мав підписувати голова Правління П. Тутковський.

На третьому Спільному зібранні був затверджений з деякими доповненнями проект малої печатки Академії, запропонований А. Кримським. Практично на всіх засіданнях вирішувалися кадрові питання – затверджували кандидатури, які вже були підтримані відділами.

Згодом, звертаючись у листі до своїх українських колег також рідною для нього українською мовою, Володимир Іванович написав: «Дуже дякую за присилку "Звідомлення Всеукраїнської Академії наук". З великим інтересом я зараз прочитав цю книжку, і вона підняла в моїй душі усі wspomини про гарні часи – як це тепер для мене виявляється, коли почалась праця Академії. Багато зроблено і в тяжких умовах. Академія взагалі не зійшла з наукового ґрунту – це найважливіше».

Історія нашої держави суперечлива. Водночас існують незаперечні для всіх часів факти. Таким фактом є створення 1918 р. Української Академії наук на чолі з її першим Головою-президентом академіком Володимиром Івановичем Вернадським.

©2008 р. К. М. Ситник
Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного
Національної академії наук України